

№176

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 54.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк

**ТЕКСТИ Й ПОЯСНЕННЯ**  
вибраних творів  
української й інших літератур.

III.

Адам Міцкевич.

**ДО ГАЛИЦЬКИХ ПРИЯТЕЛІВ.**

ПЕРЕКЛАД І ПОЯСНИВ

**Др. ІВАН ФРАНКО.**



**У ЛЬВОВІ, 1903.**

З друкарні Наукового Тов. імени Шевченка  
під зарядом К. Беднарського.

**BRO  
DART**

MADE IN U.S.A.

UN  
AT U



ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАН  
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА ВІБЛІОТЕКА. Ч. 54.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

ТЕКСТИ Й ПОЯСНЕННЯ  
вибраних творів  
Української й інших літератур.

III.

Адам Міцкевич.

ДО ГАЛИЦЬКИХ ПРИЯТЕЛІВ.

ПЕРЕКЛАВ І ПОЯСНИВ

Др. ІВАН ФРАНКО.

Med. univ. TURYN

WIEN

XVIII. Gersthoferstrasse 138

У ЛЬВОВІ, 1903.

З друкарні Наукового Тов. імени Шевченка  
під зарядом К. Беднарського

BRO  
BARI

UN  
AT



Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки  
у Львові, ул. Чарнецького ч. 26.

327.477  
M583d

## ПЕРЕДМОВА.

Бажаючи подати в „Літературно-науковій Бібліотеці“ перекладом дещо з творів Адама Міцкевича, я зупинився поперед усього на його невеличкій прозовій праці „Do przyjaciół galicyjskich“, що хоч написана зі спеціальною метою, в відповідь на певні спеціальні питання, все таки заслуговує на пильну увагу не лише історика польської літератури, але також кожного, хто слідить за розвитком політичної думки в польській суспільності, а надто має особливу і доси не передавану вагу для нас jako одинокий випадок, де великий польський поет доторкнувся до справ нашої країни й нашого народу. До цього вибору склонило мене в значній мірі й те, що сей Міцкевичів лист, многоваж-

UNIVERSITY OF  
ILLINOIS LIBRARY  
AT URBANA-CHAMPA

BRO  
DART

UN  
AT

ний документ не лише для ілюстрації поглядів самого Міцкевича, але також для зрозуміння многих дуже важних моментів галицької історії від самого часу його написання, доси якомусь ані з польського, ані з руського боку не був відповідно до його важности коментований, а навіть многим Полякам, і то не лиш ігнорантам, а й зацаленим ентузіястам, лишається зовсім незвісним. Трохи чи не перший, що звернув пильнішу увагу на сей лист і на його значінє для розвою польської пропаганди в Галичині, був Русин, пок. др. Остап Терлецький, який у своїй праці „Літературні стремління галицьких Русинів“ (Житє і слово IV, 129—131) подав перекладом частину сього листа й присвятив йому декілька уваг, що по моїй думці зовсім не вичерпують його значіння, а навіть подекуди, приводячи його в звязок з партизанською експедицією Залівського з р. 1833, ставлять його в зовсім фальшивім світлі. От тим то поданє повного тексту листа і поясненє його без огляду на плян якоїсь більшої праці, як се було у Терлецького, видалось мені не зайвим і навіть дуже вдячною темою.

Міцкевичів лист „До галицьких приятелів“ у тій формі, як був надрукований зразу в „Bibliotece ludowej“ у Па



по-  
для  
ітів  
на-  
аві  
ого  
им  
й  
ім  
р-  
го  
ди  
ап  
а-  
и-  
а-  
зв  
ці  
а-  
к  
ю  
о  
у  
)  
)

рижі 1866 р., а потім у збірнім виданю Міцкевичових творів, упорядкованім мабуть сином поетовим Володиславом\*), не має ані дати ані адресу. Зі змісту його видимо, що був написаний у Парижі, де жив Міцкевич від половини 1832 р. Сам автор у вступі говорить, що його лист був відповідю на ряд запитів сформулованих кружком галицьких „обивателів“ і пересланих на руки Осипа Залеского, брата звісного поета Богдана Залеского. А впорядчик видання Міцкевичових творів з р. 1880 у ноті доданої до сього листу говорить, що сей лист був написаний рівночасно з вирушенням Залеского на його шалений партизанський похід, і рівночасно з публіцистичною діяльністю Міцкевича в паризькій часописі „Pielgrzym polski“, отжедесь при кінці 1832 або в початку 1833 року. Додає також сей впорядчик, що Міцкевич відчитав свій лист у тіснім кружку, зложенім з Богдана й Осипа Залеских, Гната Домейка і Кароля Ружицького. Чи був він висланий до Галичини і на чий адрес, про се впорядчик не агадує нічого,

\*) Dzieła Adama Mickiewicza. Wydanie zupełne przez dzieci autora dokonane. Tom szósty. Paryż, księgarnia Luxemburska. Lwów, Gubrynowicz i Schmidt. 1880, стр. 57—63.

додає лише, що його брульон віднайшовся в паперах Міцкевича і був опублікований аж у 1866 році. Та про те ми не можемо сумнівати ся, що сей лист був висланий до Галичини і був тут звісний многим людям; багато пізнійших подій відбувало ся мов виразне виконане Міцкевичевої програми зачеркненої в тім листі; ті самі думки повторяють инші люди на різних кінцях Європи.

Звісні нам біографічні та історичні матеріяли позволяють хоч у приближені дещо докладнійше змалювати пору написання сього листа, осередок і настрої якого він був впливом, а також адресатів для яких він був призначений. Попробуймо роздивити ся в тім матеріялі.

Як звісно, по упадку повстання 1830 року велика часть польської армії, а влася вся її старшина починаючи від офіцерів і геть у гору вийшла за границю з часом зібрала ся у Франції. Се було тзв. польська еміграція, що від тепер аж до самого 1863 р. мала мати важний і значний мірі фатальний вплив на родину польського, тай не лише самого польського народа. Ось що пише про склитої первісної еміграції Осип Залеский, те сам, що був посередником між Міцкевичем і його галицькими приятелями і бе



посереднім мотором до написання Мідкевичевого листа: „Силою кабінетових трактатів (Прусії й Австрії) лиш офіцерам та урядникам (бувшої польської армії) дано дозвіл удати ся до Франції; підофіцерів і вояків відставлено назад до краю; лише мала частина підофіцерів та вояків адужала викрутити ся від того розпорядження і роздобути паспорти до Франції як слуги офіцерів та урядників. Таким робом польська еміґрація складала ся з різних фігур з ріжними вдачами, з ріжними поглядами, а тим самим і з ріжними бажаннями та надіями. Франція як найсердечнійше приймала польських еміґрантів; а що Французам було відомо, що до Франції не допущено нікого, лиш офіцерів та урядників, тому всіх уважали офіцерами й урядниками, всіх засаджувано за один стіл. В каварнях, винарнях та ресторанах угощали надходячих еміґрантів, раз-у-раз говорячи про свободу та рівність, а се дуже легко хапало за серце ново прибулих гостей. Серед нас були також дами й різні жінчини: були жінки, доньки та кузинки достойників, урядників та офіцерів, але були також жінки підофіцерів, вояків і слуг, а далі були й молоді маркетанки та вівандієрки, що з особливої симпатії при баталіонах

і швадронах за гроші справляли різні послуги; от так у числі тої жоноти були особи з едукцією і приличним вихованням та були й такі, яким не ставало й едукції й виховання і навіть і властивого мені. Огсі то остатні, не набравши в них ніякої ані в таборах світла ані моральної презентації, презентувалися у Франції некорисними але слова „рівність, свобода та незалежність“ так раптово взяли собі до серця, що самі перші відrekliся свого походження і свого ремесла, а надавали собі титули обивательок, дідичок селянських камениць у столиці (бо в малім містечку признати собі домик було їм зовсім до смаку), понамовляли своїх мужів, приятелів та адонісів, щоб і собіж попридали різні титули, під якими рекомендувалися Французам.

„В перших хвилях уходило все, навіть щебетливі сотворіночка, толковали через невідступних молодиків, збуджували милосердя у Французів і Французок таким робом пороздобували ліпшу туалету, навіть шалі, капелюхи і т. и. А своїм поступуванням зраджували себе самі; їх почали обминати і не приймати ліпших товариств між Французками. Вони задоволені пані разом з приятелями тіловоюжували пару місяців з міста до міста

з департаменту до департаменту і вміли знайти способи до здобування фондів. Опо-відали про свої нещастя, про те, як їх обрабували Москалі, як потратили свої маєтки через конфіскату, і знаходили ще-дрі заповоги в комітетах позавязувананих скріз у ту пору, а навіть жертви від оби-вателів. Аж коли вийшов урядовий ре-скрипт, яким призначено польській емі-грації місце побуту в Безансоні, Буржі та Авіньоні, де для них були визначені ка-зарми, мусіли й ті пані обивательки та-кож удати ся до казарм і там хоч по ча-сти заняти ся обовязками, від яких хо-тіли було відвикнути. В казармах емі-гранти мусіли лівитимувати ся зі своїх військових степенів, почім їх поділено на компанії і заведено між ними зовсім вій-ськову організацію та муштру\*\*).

Тимчасом у Парижі позбирали ся верховоди повстання, генерали, полковники, а поперед усього кн. Адам Чарторий-ський, бувший міністер царя Олександра І і претендент до польської корони. Ще в січві 1831 р., отже в самім розпаді пов-стання, завязав ся старанем Леонарда Ходзь-

---

\*) Józef Zaleski, Przestroga brańnia dla  
patryotów polskich. Zbiór historyczny z uwagami.  
W Krakowie 1848, стр. 8—12.

UNI  
AT

ка комітет французько-польський; і головою був славний генерал Ляфаяс. Членами між иньшими Беранже, Ар Каррель, Казимір Делявінь, Гарніє-Паж, Віктор Гіго, генерал Лямарк, Оділла Барро. Майже рівночасно з ним зав'язався американсько-польський комітет проводом Самуїла Гау та Фенімора Купера. Ці комітети мали метою запобігти повстанню, та поки гаразд зібралися, і станом в вересні 1831 р. впало і прийшло до запобігати його учасників, а тепер і грантів. І ось з кінцем 1831 і з початком 1832 р., коли більші маси емігрантів почали напливати до Парижа, зав'язався 8. грудня 1831 р. „Komitet narodowy Polski“, якого головою вибрано Йоахіма Делавеля. Сей комітет д. 25. грудня 1831 р. видав відозву, характерну для настільки більшої частини еміграції і значної частини польської нації, характерну двома психологічними об'явами: спиханням вини на нещастя на зраду власних провідників, і горячою надією на швидку перемогу. Ось важливіші уступи сеї відозви:

„Вояки! Земляки! Ще раз доля наша батьківщину під ноги її клятого ворога. Ще раз наші брати сядуть хилити шиї перед володарем перед убійником нашої свободи. Ще

на долоні вільного чоловіка залізо деспота витисне знак підданства. Ще раз буде злочинном називати себе Поляком.

„Таку долю зготовила нам бездарність або зрада. Бездарність або зрада! Бо - деж і коли тріумфом оружя може хвалити ся наш ворог? Котре то поле було свідком їх хоробрости? Деж коли Поляк утік перед Москалем?

„А все таки ми впали! Бо ваші провідники не мали віри в воскресеня вітчизни... оглядали ся на чуже посередництво або хотіли погодити нас з ворогом“...

Схарактеризувавши коротко хід повстання і його упадок через „зраду“ відозва кличе: „Нема вітчизни, де нема свободи! Сонце не світить для невольника, земля для нього не вдягаєть ся в зелень; страва, яку він споживає, робить ся отруєю. Перед такою стравою ви уйшли, брати“. Далі вказує як на за поруку кращої будуччини на те, що народи Европи й Америки молять ся за Польшу. „Всюди лунає голос чести й подяки для вас, усюди перед Поляком відчиняють ся гостинні пороги, бо його блуканє — благородне. І в тім блуканю (tulactwie) витриваймо! Народів не можна винищити. І ми не згибли!... Ще ржа не зжерла польського заліза, що польський кінє заржить під ко-

ханизм тягаром вояка, під списою улана або кракуса. Ще й нам засяє зоря свободи. Поворот долі местниці недалекий.

„Тим то не вертайте як слуги туди, де можете війти переможцями. Не вертайте на землю збруднену стопами Башкіра. Нехай долоня свободного Поляка не стисне долоні слуги деспота. Бо прийде та хвиля, коли голос труби покличе нас на батьківські ниви. Там відчинять ся могили наших покійників і з їх костий вийдуть местники. Підемо викликати їх тіни, але з оружжем у руках. Польща, Польща Ягайлонів, незалежна, свободна — або вічна смерть! отсе наш оклик!“\*).

Навіть намятаючи, що се був час романтизму, коли люди впивали ся великими словами та гучними фразами не дуже дбаючи про їх зміст, і що отся відозва була звернена до людей, що ще не мали часу охолонути від гучного походу через Німеччину та Францію, який позволяв їм на хвилю забути мізерію та горе полишене в ріднім краю, навіть намятаючи се все нам не легко буде зрозуміти той брак усякої самокритики, заста-

\*) Див. Karol Borkowski, Pamiętnik historyczny o wyprawie partyzanckiej do Polski w roku 1833. Lipsk 1862, стр. 5—12 pass.

нови, той брак почуття одвічальности, ту бездонну легковірність та легкодушність, якими подіктована ся відозва. В ній як у зерні криють ся вже зароди всіх пізніших нещасть, які причинила еміграція самим емігрантам і цілому краю. Не гаючись довго комітет почав заходитись ко-ло викликания нового повстання на ширшу скалю, головню против Росії. Сі заходи обмежили ся на разї на писанє та розсиланє бомбастичних відозв. І так д. 31 грудня 1831 ви-слано відозву „до народу угорського“, по латині й по мадяськи, де пригадано давнї зносини Угорщини з Польщею і „дано до пізнання, що при можливім новім пов-станю Карпати не перешкоджають Мадярам допомагати Полякам“. Рівночасно вислано обіжник до Німців з подякою за щире прийнятє емігрантів; окреме письмо ви-слано до німецького товариства для вибо-рення [свободи] друку, далі два адреси до Альзациї й Люґаринії, а потім до пари-зького [німецько-польського] комітету та до Німців зібраних на національне сьвято в Гамбаху, де піднесено польську справу. Далі вислано відозву до італійського на-рода, до англійської палати послів, до Спо-лучених держав північної Америки, а вкін-ці 12 серпня 1832 р. до народу росій-ського, кличучи його до боротьби з цар-



ським деспотизмом (Borkowski, op. 12—13; відозва до Росіян, писана по цузьки, див. стор. 208—214).

Та вже з початком 1832 р. почав в лоні польської еміграції заколот. В тих днях січня того року прибув до Паризу Йосиф Залівський, полковник повстання, якого заслуги в повстанню не багато звідали, але який тепер забажав відіграти визначальну роль. Ще в дорозі до Франції він постановив зорганізувати з недобитків польської армії відряди, які би виступали до Росії, ховаючись по лісах та борах і опираючись о загальну (як й о всім емігрантам думалось) симпатію до свободи і до них, борців за свободу, ненастанно шарпали, бентежили та підтинали всі военні та цивільні інституції й сили наїзника і таким робом чинили йому побут у завойованому краї неможливим. Залівського прийнято в Паризі дуже радо; 9 січня на його честь устроєно бенкет. Він предложив Комітетови народовому польському свій план і не лише одержав від нього уповажнене робити всякі приготування для його виконання, але був надто без вибору кооптований у член того комітету. Певна річ, що з сього комітету він дістав також не малі гроші бо зараз він, як каже Борковський, „порозсилав попередніх емісаріїв і до краєв

UNI  
AT L



до еміграційних закладів, щоб зібрати хотників і з ними в означенім часі вирупити до Польщі" (ор. cit. 6).

Рівночасно по за рамами Ком. нар. польського Залівський зорганізував із емігрантів „Towarzystwo Litewskie i Ziemi Ruskich“, маючи плян перенести свою паргизантську війну власне на українсько-руські землі Галичини, Волині, Поділя й України. Про мету і погляди цього товариства ось що говорить Борковський (ор. cit. 13—14): „Зі свого боку „Тов. Лит. і Земель Руських“ викликало віковичну солідарність(?), яка все лучила Поляків, Литвинів і Русинів, аби ті останні брали участь у недалекій боротьбі за справу спільної вітчизни — Польщі цілої, вільної, незалежної. Се питання, все для нас живе, було в 1832 р. надто великоважне, бо терен призначений для нової боротьби крім Галичини займав Волинь, Поділя й Україну по обох берегах Дніпра, де живе багато Русинів, наших побратимців. Головна потреба була — відсвіжити минуле і вияснити шляхті й селянам, надаючи сим останнім свободу і власність, що вони все були й є Поляками-Славянами і що їх нещастя все йшли від Москви не-славянської. Се питання підношене історично й етнографічно від р. 1826 для західної

Европи в писанях Леонарда Ходзька й ви́нших, було відновлене і рішучо висловлене в лоні Тов. Лит. і Зем. Руських. От тим то подаю тут дві відозви, з яких перша була потрібна для еміграції зложеної з ріжних частин із ріжних провінцій, аби переконати її, що Литва й Русь зовсім не відривають ся від Корони, але овшім алучують ся з нею тіснійше ніж коли будь; друга відозва адресована до краю, щоб дати йому пізнати важність загальної солідарности і підперти нову боротьбу, яку ми розпочинали“.

З першої відозви (ор. cit. стор. 14—15) подаємо лише два характерні виривки. Згадавши про потребу організації емігрантів для піддержання традиції витвореної ще Барської конфедерацією, автори відозви кажуть: „Сю потребу відчували Литвини й Русини, що враз із вами покинули рідну землю. І Литвини з Русинами заваляли Товариство Литовсько-Руське, щоб оголосити світові, що Русь і Литва поділяють долю Польщі, що нема Польщі без Литви й Руси, що Русь і Литва, се Польща“. А далі закликаючи всіх емігрантів до співділання відозва кличе: „Нехай щезнуть раз на все всякі відтінки провінцій і партій: ми всі Поляки“. Метою заходів усіх часткових організацій повинно

ти утворення одного товариства поль-  
ких „тулaczów“ такого, „w kłórem by tyl-  
ko po nazwisku Ruś i Litwę rozpoznać  
można było, po nazwisku, które nie dla  
nas, ale dla świata zachować nam trzeba,  
aby niem ciągle przypominać, jakie to kraje  
polskę składają, jakie to kraje chcą być i  
być muszą wolną, całą i niepodległą  
polską“.

Друга відозва (ор. cit. стор. 15—17)  
до земляків у краю мовчить зовсім про  
Русь та її відносини до Польщі, обертає  
ся до тих краєвих земляків як до самих  
родовитих Поляків, що „pielegnujecie naszą  
narodowość i uczuciami polskimi nowe za-  
palacie pokolenie“, натомість навчає їх про  
важність еміграції яко ненастанної ро-  
доданиці повстання і про важність її еміс-  
арів, які, мовляв, „są apostołami naszymi,  
apostołami naszej wiary politycznej“, за-  
кликаючи до щедрих складок та жертв на  
цілі повстання. Обі ці відозви були видані  
аж у серпні 1832 р. і підписані Цезаром  
Плятером та Леонардом Ходзьком. Тимча-  
сом в лоні еміграції повіяло иньшим ду-  
хом.

Між членами Комітету польського  
народового, вибраними 8 грудня 1831 р.  
був також „іграф“ Адам Гуровський, вели-  
кий блятер, мабуть іграф з власного на-

UN  
AT

дання, вихривата та неспокійна голова. Не-  
вдоволений веденем діл у тім комітеті, а  
може й ролею та плянами Залівського, він  
виступив із комітету і в початку 1832 р.  
заявив Товариство Демократичне. Суча-  
сники — не лише Осип Залеский, що  
в 1848 році писав про ті події з піною у  
рота, але й ближші того часу, прим. Ходзь-  
ко в листі до М. Рагози з грудня 1832 р.  
дають пізнати, що Гуровського підозрівано  
як чоловіка підкупленого російською по-  
ліцією. „Агенти — пише О. Залеский —  
об'їздили заклади, де містились емігранти,  
а представляючи ся ніби за приятелів  
польських, видаючи себе раз за Французів,  
иньший раз за німецьких емігрантів, ста-  
рали ся позаводити знайомости з недо-  
свідною молодіжю і з новоспеченими оби-  
вателками, що в казармах мали вплив на  
молодіж, на підофіцерів і вояків; ніби то  
з великодушності вони давали тим жен-  
щинам гроші на вино, віктуали та напів-  
тки, щоб вони запрошували бідних ви-  
гнанців на вечери, снідання та иньші по-  
частунки“ (J. Zaleski, Przestroga стор.  
12). Підчас таких гостин агенти бунту-  
вали вояків та підвладних против старши-  
ни; жінки допомагали їм у тім, і так під-  
готовано думку засновання Тов. Демокра-  
тичного. Гуровський так зручно покори-

гував ся популярними окликами про вільність, рівність та незалежність, „że w różnym czasie znaczna część głów niedo-  
zarzonych, wielu co żadnej moralności za-  
ady nie rozumieli, inni co w powierzchow-  
nych blaskach, w noworodnych przedsta-  
wieniach upatrywali nowość, tacy nadto,  
którzy po ów czas w żadnym nie mieli  
przystępu towarzystwie... zgoda część zna-  
na których w oczach światła wielką stano-  
wila nicość, pospieszyła z oświadczeniem  
wpisania się do Towarzystwa“ (op. cit. 14).  
Гуровський не гаючись порозсилав своїх  
вербовників по емігрантських закладах,  
потворяв там секції свого товариства та  
поіменував їм старшину. „Поформовані  
секції носили з обовязку червоні хустки  
на шиї та позапускали великі бороди, до-  
казуючи... що в таким строю Христові  
апостоли яко вірні республікани та демо-  
крати голосили по світі св. науку“ (op.  
cit. 15). „Годї було в ту пору перейти або  
переїхати через місто, особливо через  
Пуатьє, де розсіла ся головна секція, бо  
демагоги так сильно були заражені міз-  
ковою горячкою, що водячи ся купами  
по під руки по містах а навіть по шля-  
хах так горячо займали ся доказуванем  
своєї вірности для основателя секти, що  
зачіпали прохожих вигнанців, розпитуючи,

UN  
AT

чи належать уже до нової віри, чи ні? Грозили штилетами, вішанем, застріленем та иньшими пострахами; наказували, силували до вступлення в ряди, а хто ані погроз не лякав ся, ані добровільно не хотів приступити, того оголошували ~~зрадником~~ зрадником, аристократом, дурнем і негідним Поляком" (op. cit. 15—16).

Поодинокі організації та секції порозумівали ся з разу при помочи відозв та циркулярів, але сей спосіб швидко не вистарчав. Повстали газети, з разу „Demokrata polski“, орган Тов. Демократичного, далі органи иньших організацій, що потворили ся для протиділяння сьому товариству, як ось „Zjednoczenie“, „Trzeci Maj“. Сварки, що доси клекотіли устно, перелляли ся на сторінки тих газет; полили ся з усіх боків потоки брудоти — підозрінь, демасковань, лайок, оборон та протестів — одна з найпоганьших калюж, які зазнав XIX вік. Та се була лише частина того бруду, в яким купала ся тодішня польська еміграція; головні його хвилі булькотіли на сеймиках, що звали ся секційними засіданнями. „В означених днях — пише О. Залеский — сходили ся всі члени і під проводом одного з черги укладали проекти нового устрою Річи посполитої польської, розбирали адміністра-



ані закони краю і нову організацію су-  
вництва, а надто осуджувано неналеж-  
ні до товариства на вичеркнені з емі-  
граційного реєстру. Признавано на тих за-  
даннях особи, що були їм не в смак,  
радикалами краю, засуджувано обивателів  
і давніших урядників на цивільну смерть,  
славляючи їх як аристократів та шкід-  
ників вітчизни“ (ор. cit. стор. 23). На те  
аме натякає й Міцкевич у точці III своєї  
відповіді галицьким приятелям і з не-  
визначною гіркістю зазначаючи, що „біль-  
ша частина польської еміграції не займає  
я тепер обдумуванням способів виборення  
незалежності... але радше обмірковуванням  
успішних теорій, організуванням будучої  
Польщі“.

З лона секцій вибрано зверхню владу  
Дем. Тов., так звану Централізацію, що  
завідувала фондами та виданнями товари-  
ства, дбала про ширення поглядів товари-  
ства та про пропаганду його поглядів у  
краю. Для пропаганди видавано брошури,  
висилано до краю емісарів, яким давано  
спеціальні інструкції. Залеский вичислює,  
що вся та діяльність Товариства Демо-  
кратичного за роки 1834 до 1848 кошту-  
вала що найменше 10 — 11 мільонів зли.  
(ор. cit. 33),



Ось у який клекіт попав Міцкевич, прибувши в серпні 1832 р. до Парижа. Він певно й перед своїм приїздом знав уже дещо про життя еміграції у Франції, але те, що побачив на власні очі, мусіло наповнити його душу тяжким болем. Він, тільки що скінчивши в Дреані третю част „Дзядів“, носячи в душі плян нового епічного твору на ширший розмір, нараз опинився в правдивім пеклі, про яке не то зі смутком, не то з жахом пише в 1834 р. у вступній вірші до „Pana Tadeusza“:

O czym tu dumać na paryskim bruku,  
Przynosząc z miasta uszy pełne stuku,  
Przekleństw i kłamstwa, niewczesnych za-  
[miarów,  
Zapóźnych żalów, potępieńczych swarów?

Дуже правдоподібно, що говорячи про „невчасні наміри“ поет натякав на проєктовану тоді (в часі його приїзду до Парижа) партизантку Залізького. Правда, поет силкувався психологічно зрозуміти й оправдати той нещасний стан еміграції.

A gdy na żale świat ten niema ucha,  
Gdy ich co chwila nowina przeraża,  
Bijąca z Polski jako dzwon cmentarza,  
Gdy im prędkiego zgonu życzą straż,

Wrogi ich wabią zdala jak grobarze,  
Gdy w niebie nawet nadziei nie widzą,  
Nie dziw, że ludzi, świat, siebie ohydzą,  
Że utraciwszy rozum w mękach długich  
Plwają na siebie i żrą jedni drugich.

Міцкевич не пристав ні до якої партії, ні до якої секти, а пробував стати о над ними, вказати еміграції висшучету для спільного змагання. Він написав іблійним стилем свої „Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego“, силкувався популярними статтями в часописі „Pielgrzym polski“ впливати на менше розвинені маси емігрантів, але його голос, хоч робив вражіння на близких та розумніших, прогомонів безслідно в галасі партійної боротьби та безумних авантур в роді походу Залівського. Сей визначив свою партизантку на 1833 рік і ще зимою виїхав за фальшивим паспортом до Росії, щоб спокійно оглянути терен будущеї війни. За ним почали виносити ся на вербовані ним охотники. Як увесь план, так і вербунок і надії тих людей були наскрізь фантастичні, подіктовані крайньою легкодушністю. Ось як малює Берковський вербунок у Авіньоні. Залівський вислав туди Кароля Шлегеля, але сей мабуть не доїхавши на місце згиб у пов-

UI  
AT

динку. Вислано другого повновласника, Льва Залеского, який прибув у січні 1833 р. Про вербунок, що мав відбувати ся в найбільшій секреті, знали всі. „W kilka dni wiedział już o tem cały nasz zakład; następnie rząd francuski został zawiadomiony, a rzecz prosta, że i ambasady wrogów naszych natychmiast także wiedziały“ (K. Borkowski, op. cit. 6). Не диво, що той сам Борковский, продерши ся з трудом до Львова, застав тут поліцію вже упереджену про їх прибуте, а вислизнувши ся їй раз, при найближшій нагоді був арештований — і вратований від нехитної смерті в Росії.

Вербунок — пише далі Борковский, — ведено досить явно. „Wciągnano do tej wyprawy kto się tylko nastreczył, bez względu na jakąkolwiek znajomość tego rodzaju wojny, nawet takich, którzy — jak się później pokazało — nie byli przygotowani do poświęcenia się na wszelkie trudy, cierpienia i śmierć nieuchronną. Ażeby zostać dowódcą okręgowym, dosyć było podpisać rotę przysięgi i wybrać sobie okręg. Sposoby dostania się do kraju zostawione były woli i możności każdego; zapewniono jednak uzyskanie paszportów i jeżeli będzie można zasilków w Lyonie“ (op. cit. 6—7). Агенти дурили охотників, що задум опертий на

неохнбних основах, що рівночасно з виступленням партизантів вибухнуть революції у Франції, Швайцарії, Німеччині, навіть і в Росії, і допоможуть Поляків (там же 9). Особливо емігранти в Безансоні дали себе одурити сими обіцянками і в числі 200 помашерували просто до Швайцарії, щоб утворити резерву для польської революції, що мала вибухнути вже в березні 1833 р. Та про те ті „альпійські журавлі“ були на стільки обережні, що не летіли на свої родинні гнізда, а переждавши якийсь час у Швайцарії і бачучи повну невдачу авантури Залівського розбрились хто куди знав, а найбільша часть вернула назад до Франції. З охотників якась часть, не знаходячи на збірних місцях ані паспортів ані грошей, повертала назад на свої місця; иньші встигли таки пробратися до Галичини. Сюди прибув із Росії Залівський, переконавши ся, що там нікому ані снитись про повстання, і надумав ся відложити авантуру на другий рік. Але вже було за пізно. Деякі громадки охотників, зібравши ся в Галичині, поперехаливали ся за границю, наробили переполоху в кількох місцях. Ті, що попали ся в руки Москалів, були повішені та порозстрілювані; решту з Залівським подовила австрій-

ська поліція і позапирала в тюрмах; Залівського засуджено на 20 літ кріпости.

Оттак сумно скінчила ся авантура, що була причиною тих запитів галицьких обивателів, на які відповідав своїм листом Міцкевич. Як бачимо зі слів того листа, Міцкевич був противний походови Залівського, не бачив ніякої можности його успіха, бачив ясно, що числене на загальну революцію в даній хвилі не має ніякої підстави, а піднімати край зруйнований недавнім повстанням уважав і невчасним і просто нелюдям учинком. Із його тогочасної кореспонденції ми можемо вибрати декілька свідощів, що пояснять нам ближе його тодішній настрій.

Прибувши до Парижа літом 1832 р. Міцкевич першого зустрів Лелівеля і з ним разом зайшов „просто з діліжансу“ до Богдана Залеского, з яким зараз заприятелював<sup>1)</sup>. Хоча, як уже було сказано, в партійні свари він не мішав ся і зараз зняв ся літературною працею та друкуванням своїх поезій, то всеж таки відносини еміграції доторкались його дуже

<sup>1)</sup> Див. оповідане Залеского в листі його до упорядника Міцкевичевої кореспонденції, див. *Korespondencya Adama Mickiewicza, tom I. Paryż. Księgarnia Luxemburska, 1870, стор. 113.*

близько і боліли його сильно. „Я мав багато неприємностей і приватних гризот, так що аж розхорував ся, — писав він зимою 1832 р. до брата. До пані Хлюстіної в Женеві він писав 24 падолиста тогож року: „Ici nous sommes plus de six mille réfugiés, la plupart jeunes gens, de bonnes familles, et à présent presque sans pain et sans espérance d'avenir“. І додає зараз: „Je suis occupé de travaux littéraires, écrivant et imprimant avec une chaleur fiévreuse et des mouvements convulsifs. Cela m'empêche de devenir fou“ (Koresp. 64—66). Дня 8 грудня тогож року він пише до Ед. Одиця: „Tyle miałem zgryzot z wiadomej tobie przyczyny, tyle kłopotów, korekty i prócz tego różnych bazgrań, rozprawek, artykułów, projektów, że sam nie wiem, jak czasem mogę kilkanaście wierszy skleić“ (ibid. 66 67).

Дуже можливо, що в числі тих „rozprawek, artykułów, projektów“, про які тут згадує, був і лист до галицьких приятелів. Що він був писаний радше при кінці 1832, ніж 1833 р., се можна міркувати з того, що справа можливого нового повстання тут в його листі обговорюється за зовсім теоретично, як річ ще далека і не постановлена; тимчасом уже в січні 1833 у Франції скрізь було звісно, що повста-



не (партизанка Залівського) приготується і повинно вибухнути в марті (Borkowski, op. cit. 9).

Що в листі до Одинця поет натякає на справи з емігрантами тай не договорує, се дуже правдоподібно; про сї справи він загалом говорить мало, нерадо. „Ja zdrow dosyć, może nadto zajęty emigranckimi rzeczami, które mi czas żrą i humor często psują“ — пише він 12 січня 1833 р. Степанови Гарчиньському (Koresp. 69). „Ja tu żyję niemile wśród żywiołów obcych“ — жалується в листі до Одинця з 23 січня. „Jedni mię nienawidzą, drudzy krzywo na mnie patrzą, doktrynery mają za warjata; wszyscy głupi solennie, krzykliwi i niedołężni“ (ibid. 69—70). В листі до нього з 5 марта читаємо: „Nasi po większej części zapominają o polskiej sprawie i kłocą się tylko o retorykę polityki, o formy przyszłe, o szkielet jakiegoś narodu przyszłego, nie myśląc, czy się urodzi to dziecko, którego kości mają rozbierać.“ Але звільна й його зразу тверезий погляд на європейські відносини, висловлений у листі до галицьких приятелів, починає каламутити ся під впливом загальної горячки його оточення. В цвітті пише він між иньшим до тогож Гарчиньського: „Czekamy wypadków w Niemczech; i tu

rzeczy długo stać nie mogą. Mam przeczucie dobre od niejakiego czasu i zdaje mi się, że wkrótce gdzieś coś ważnego zajdzie“ (ibid. 73). Такого прочутя в листі до Галичан не слідно, — знак, що він написаний вчасніше. А вже 24 цвітня дісталися до публіки перші звістки про невдачу походу Залівського.

Зі звісних нам матеріалів можемо потроха виміркувати й адресатів, до яких був звернений Міцкевичів лист. З Міцкевичем і тим кружком, у якому він тоді обертався в Парижі, а головнo з братами Залескими кореспондували тоді два видні Галичани: Люкіян Семенський з Кракова і Август Бельовський зі Львова. Особливо сей останній, особисто знайомий з Залескими, був пильним їх кореспондентом. З того, що запити Галичан Міцкевич одержав від О. Залеского і що в своїй відповіді він натякає на відносини Польків до Русинів, випливає без сумніву, що адресати були східно-галицькі дідичі, які певне переслали свої запити за посередництвом Бельовського <sup>1)</sup>. І тут ми можемо

<sup>1)</sup> Можливо, що кореспонденція Залеского з Бельовським далаб якесь вияснене в тій справі, як би була опублікована вповні. На жаль, із того, що опубліковано доси (Korespondenecya Józefa Bohdana Zaleskiego, wydał Dyonizy Zaleski, tom I, Lwów 1900)

їти в угодах ще трохи далі без побоювання — висловити пустий здогад. В тих часах важкого тиску, ненастанного шпionовання, арештів та тяжких кар за всяку тінь політичного підозріння не міг кружок перших ліпших людей так собі по просту зібратися, побалакати та написати до славного поета ряд запитів про такі інтересні питання, на які відповідав Міцкевич. За самі такі питання, коли б вони дійшли до відома поліції, можна було надіятися у найліпшій разі кількомісячної або й кількालітньої слідчої вязниці. Мусіли се бути люди випробованої довірливості, звязані з собою вузлами сильнішими від звичайної поверхової знайомості. Отже з деяких споминів тогочасних діячів

можна перекопатися, що власне в сій точці якась „нечиста сила“ щось пощувала. Д. З падолиста 1832 Залаский пише до Набеляка: „Ze Lwowa mialem dopiero jeden list od Bielosza i dlugi, miły list od kochanej naszej Muszyńskiej. Rumpitur invidia! Pełno literackich i światowych tamtejszych nowin, ale nie mam czasu i potrzeby powtarzać ich przed tobą“ (стор. 41). На сей лист Бельовского відповів Богдан, здається також просторим листом, із якого надруковано лиш один маловажний уривок (стор. 38), при чім редактор, хоч зазначив точками на початку й на кінці, що се уривок, не був ласкав пояснити, чи решта листу пропала, чи сам він пропускає її, щоб не робити комусь неприємности.

га учасників повстання 1831 р. знаємо, що громадка галицьких молодих дідичів, вернувшись по упадку повстання до Галичини, збирала ся у Львові в однім готелї і завязала комітет, що мав пильнувати справ польщини, удержувати порозумінє членів між собою і з еміграцією. Сей звязок не мав ніякої назви і обмежав ся на самих дідичах; про його дальшу діяльність ми не знаємо нічого; власти ніколи не наскочили на його слїд, хоча деякі його члени були пізнійше переслідувані за належність до иньших тайних польських організацій<sup>1)</sup>. По всякій правдоподібности Бельовский коли не належав до сього кружка, то знав про його істнованє і був посередником між ним і Залеским та Міцкевичем.

Незалежно від сього кружка існував у східній Галичинї вже в 1832 р. шляхетський комітет заповомоги для емігрантів під проводом графа Фр. Кс. Красїцького. Саля, який згадує про сей комітет<sup>2)</sup>, не

<sup>1)</sup> Згадку про сей комітет я читав перед кільканацятьма роками в якихсь споминах одного з його членів, та на жаль не винотував собі відповідне місце, а тепер не можу віднайти тої книги, в якій був поміщений сей мемуар. На скілько тямлю, ініціатором сеї організації був Генрик Янко, дідич із Гошан; іні були иньші члени, не пригадую.

<sup>2)</sup> M. v. Sala, Geschichte des polnischen Aufstandes im J. 1845. Wien 1867, стр. 45—46.

додає, чи він був тайний, чи завазаний за дозволом або хоч за тихою згодою уряду; се остатнє видасть ся правдоподібним, коли матимемо на увазі прихильне для польського повстання становище тодішнього галицького губернатора гр. Льобковіца.

Чи були в ту пору, перед партизанською Заліського, які інші тайні польські організації в Галичині, на певно не знаємо. Юзефчик у своїх споминах пише, що в пору його приїзду до Львова в осени 1833 р. тамошня молодіж „позбувала ся вже останків кнайпового житя, не мокла вже так як уперед по пиварнях і каварнях, і бачило ся, що її ум занятий чимсь важнійшим“. Чи було вже тоді серед неї якесь тайне товариство, він не знає. „Се лише певне, що серед старшої молодіжи на правничім виділі що тяжия відбували ся таємні сходи, обміна думок, брошур і книжок, і що всі сходи супроводились патріотичними співами“<sup>1)</sup>. Що до тайного товариства Карбонаріїв, перед яким у своїм листі остерігає галицьких приятелів Міцкевич, то хоча Саля подає дату його

<sup>1)</sup> Andrzej Józefczyk, Wspomnienia ubiegłych lat. (Przegląd polski. Rok XV, 1881, Kwiecień стр. 91—92).

заснована рік 1833, і навіть момент, коли по повороті Залівського з Росії учасники плянованої партизантки з'їхалися на спільну нараду і постановили на разі відложити вибух повстання на слідуючий рік (M. Sala, op. cit. стор. 48), то про те ми маємо сліди далеко давнішого існування сеї модної тоді, хоч і небезпечної забавки в Галичині. Ще в 1826 р. уряд видав був по німецьки й по польськи друкований обіжниць для Галичини, в якім остро заборонено карбонарські товариства; очевидно вже тоді уряд мусів мати якісь відомости про розширення тих організацій у Галичині.

U  
AT

А. МІЦКЕВИЧ.

## До галицьких приятелів.

Осип Залеский іменем кількох своїх приятелів, галицьких дідичів (obywateli) передав мені ось які запити:

I. Яким способом можна тепер найкориснійше працювати для польської справи: чи через збройне повстання против зорогів, чи обмежаючи ся на підготоване в самім краю матеріалів і засобів для будущого повстання?

II. Чи теперішній стан Європи запідає які події, що вплинули би безпосередно на Польщу, а також на скільки в разі народного повстання можна числити на чужу поміч і де її шукати?

III. Чи польська еміграція в теперішнім її положенню може безпосередно під-



пирати змагання земляків полишених у краю і в якій формі маємо жадати тої підмоги від еміграції?

IV. На скільки й яким способом зі свого боку земляки повинні підпирати еміграцію?

V. Колиб довелось обмежити ся на саму лише внутрішню діяльність у краю, то як устроїти сю діяльність і що особливо при тій діяльності мати на меті?

На ті запити Осипа Залеского відповідаю ось що, взиваючи запитача, аби мою відповідь порівняв з поглядом інших земляків, до яких він і приятелі мають довіре.

I. Оружне повстанє булоб виповідженем війни трьом великим державам: Росиї, Австрії і Прусії, яких політика тепер зовсім така сама і які обопільно будуть помагати одні одним. Не бачу ніякої спромоги вести таку війну. Одна провінція Галичина не може здобути ся на таку силу. Польське Королівство, ослаблене війною, ще не зміцніло на силі й на дусі. Познанське князівство само против Прусаків за слабе. З литовських і руських провінцій нема певних звісток.

II. В теперішнім стані Європи, хоча між монархами можуть трафити ся часткові непорозуміння, Польща не повинна

з них надіяти ся для себе нічого. При за-  
ключуванню трактатів монархи все посвя-  
тять Польщу на винадгороду або заміну.  
Нікотрий монарх не думає воскресити  
Польщу, бо інтерес польського народа по-  
рушує занадто багато питань і занадто  
тісно вяже ся з інтересами революції.  
Значить, інтерес Польщі не швидше буде  
виведений перед суд Європи, аж револю-  
ція помішає теперішній політичний устрій  
і витворить де будь нову державу або ре-  
волюційне правительство.

В якій стороні Європи насамперед  
може вибухнути революція, цього не вмію  
сказати. Загальний голос віщує переміни  
у Франції. Скоро би Франція оголосила  
себе республікою, скоро би вигнала тепе-  
рішнього короля, яку будь форму правління  
прийме потому, все мусить зірвати зно-  
сини з рештою Європи, і війна, яка нео-  
хійно вивяже ся з того, повинна застати  
Поляків готовими.

Але революція в Італії або в Німеч-  
чині ще ближше обходить Польщу і ще  
більший вплив мусить мати на наші ін-  
тереси, бо ми зі свого боку можемо мати  
більшій вплив на успіх тої революції.  
В разі перемін у Італії або в Німеччині  
час і обставини вкажуть спосіб і місце  
ділання. Від осіб свідомих діла, що про-

буватимуть за границею, треба дождати донесення і пояснень, а особи полишені в краю, знаючи місцевий дух і засоби, повинні рішати про прискорення чи опізненого повстання.

Що торкається заграничної помочи, не лише повстанці не повинні дожидати її, але нікому, хто обіцяє таку помоч, не вірте. Весь рахунок треба опирати на власні сили або на близькій, польській помочи, прим. Маляр (Węgrów) Галичини, Ліфляндії для Литви і т. н.

Самі повстанці, знаючи ліпше положення власне і доволічне, не будуть думати про себе й інших. Поміч із за границі або оружем така тепер непевна, пов'язана з таким трудностями, що з ресурсів повстання треба її вимазати, щоб і змінилися обставини, лише не числити на неї, скільки на якийсь випадок або на чудо.

І. Більша частина польської еміграції займає тепер обдумування спосібів набуття незалежності, чи простіше кажучи, воєнних з Росією, Австрією тощо, але радше обмірковування різних теорій, організування майбутнього т. н. В своєму внутрішньому еміграційному житті за аристократію й демократію. Це в політичному відношенні тої сварки,

якої я ніколи не міг гаразд зрозуміти і яка мені видається наслідком самих лише особистих ворожнеч, се певне, що з усеї тої сварні Польща в разі повстання не може обіцувати собі аві полків, аві оружя, аві грошей. А на скільки еміграція може розумом, моральним впливом і творами допомогти Галичанам, про се найліпше осудять самі Галичани. Та в усякім разі, якби в сих часах вибухло повстання, лише кільканацять а може лиш кілька емігрантів ледвоб здужало продерти ся туди.

IV. Еміграція домагається грошових запитань із краю на двоякі цілі: 1. На підпирання загальної народньої справи, себто на висилку емісарів та дипломатичних агентів і т. и., на закупавання оружя в випадку війни, словом, на політичні цілі; 2. на запомогання незаможних у самій еміграції. Запомогання першого рода на тепер непотрібні, і тяжко їх уділювати, а ще тяжше добре їх ужити. Еміграція поділяється на багато партій, з яких кожда поступає инакше, а жадна з них не має за собою довіря всього народа, жадна не є законною репрезентацією народа. То хтож буде висилати дипломатичних агентів? Кому прислугує право висилати емісарів іменем народа? В теперішньому

непевному стані лїпше й політичнїйше буде видавати публичний грїш у самім краю.

Запомоги другого рода на внутрішнї потреби еміграції посилати на руки комітету<sup>1)</sup> і за його поквітованнями, означуючи виразно, на яку ціль мають бути повернені гроші. Який собі буде склад комітету, все воно безпечнїйше мати дїло з властю вибраною через значну часть еміграції, ніж з поодинокими особами, що не підлягають контролї і не можуть прилюдно здавати обрахунків.

V. З попереднїх уваг випливає, що на мою думку галицькі обивателї повинні звернути свою дїяльність поперед усього на внутрішнї справи краю. Який напрям і устрій надати тїй дїяльности, годї се знати нам, що живемо за границею. Та про те я щиро вилложу свій погляд на сю справу, піддаючи його під осуд самих галицьких обивателїв.

Дїяльність в нутрі краю повинна мати метою приготування і громадженє сил і засобів для будущого повстаня. Всї сили і засоби лежать в народньому дусї, що тво-

<sup>1)</sup> Очевидно Міцкевич має на думцї згаданий вище Лелевельський „Komitet polski narodowy“. І. Ф.

рять і узброює війська. Розширювати того духа, се значить найуспішніше працювати над відродженем Польщі. Треба зати:

1. Вяснити всім верствам людности, що справа Польщі, се справа рівности і свободи, що неволя селян походить із того, що обивателі маючи руки звязані урядом не можуть ані поправити ані змінити краввих законів, що самі тиснені податками мусять утискати підданих, що австрійський уряд має на меті ділити народ на маїнатів, шляхту і хлопів, що ті ріжницї мусить удержувати вічно і що тих ріжниць неможливо знести без воскресеня Польщі.

2. Поки не звалимо чужого правління, поти всі крики на титули, на аристократію і т. и. — дурниця, вони діють лише земляків на партії і доводять до незгоди. Війна наша тепер не домашня, але навішняя. Аж тоді титули стратять усаке значінє, коли будемо мати титул Поляків; тоді лише упадуть інтереси каст і фамілій, коли вирине великий інтерес народній. Трудити ся для народнього інтересу, се значить трудити ся для свободи й рівности.

Оттим то всі верстви людности треба допускати й заохочувати до тої праці. Князь, граф, селянин і Жид потрібні нам

однаково. Кожного з них треба переробити на Поляка. Поки нема публичного життя, поти амбітні люди будуть шукати значіння в сальонах; поки не можна шукати слави зі служби вітчизні, будуть шукати блиску в титулах. Треба се зносити терпеливо і раз-у-раз звертати уми до високої мети. Тим то найпильніше треба вистерігати ся всякої внутрішньої сварки за аристократію й демократію.

3. Особи, що мають значіння з маєтку й уродження (бо иншого значіння тепер у Галичині нема), можуть безмірно прислужити ся народній справі, протегуючи, допомагаючи, заохочуючи людей усякого стану, у яких бачуть любов до Польщі; особливо треба заводити приятелі зносини з патріотичним духовенством усяких віросповідань. Найбільше мати на меті руське духовенство. Омивати всякі пересвади з попами, а власне всякі процеси. Не один обиватель, що в часі повстання посвячує весь маєток, в часі спокою не хоче дарувати священникови або селянинові кількох дерев з ліса або кусника землі, і зражує тим до себе цілі верстви людности. Повторяймо собі раз-у-раз, що хвилеве посвячене легше і менше успішне, ніж неастанне, дрібне посвячене для

рідної справи; задля недостаті тих ненастанних і дрібних посвячень не мають потім успіху загальні хвилові посвячення.

Дивні пересуди против деяких верстов людности, приміром певне призи́рство до дітий духовних грецьких, се великий політичний гріх, найнебезпечні́ший для нашої справи. Треба доложити всяких старань, аби в тім ділі навести публичну о́пінію на просту дорогу.

Хлопам не лише в загалі віщувати ліпшу будучину, але й особливо, скільки лише можна, поправляти їх матеріальний стан. Приміром таким, що знані з запалу для народньої справи, таким, що їх діти воювали в Польщі, коли можна, надавати власність і увільнювати їх від чиншів, будувати їм дома, купувати худобу. Нехай би в кождім селі кількох, або хоч одного господаря вивінувано таким способом зі складки, зроблено би більше для народньої справи, ніж через висилане емісаріїв за границю або через закупуване невчасного оружя, яке може бути зражене і сконфісковане.

Писаня, що покріпляють духа народу, розкидати скільки можна по краю. Оминати писаня сьмілі, що зараз кличуть до бунту і збуджують підозріння уряду; такі писаня заховувати лише для більш



освічених у малому числі примірників; а для загалу добирати книжочки на вид невпинні, книжки набожні, пісні повні народніх споминів і надихані любовю вітчизни. Дбати про те, щоб вони були друковані за дозволом цензури і віддавати друковані їх особам добре записаним у правилництва, якіб і самі не знали, що роблять; ми за границею і декілька земляків у краю повинні зайняти ся робленем добору і публікуванням таких писань без галасу, без виявлюваня патріотичної мети.

Зробити приміром вибір пісень із кавтичок, у яких повно народніх споминів. Передрукувати в як найбільшій числі примірників *Spiewy historyczne* Немцевича, *Спомини Кідлінського*, *Спомини Рожицького*, в скороченю *Спомини Дембінського*, *Wiesława Бродаїнського* і т. и.

Для такої діяльності добреб було заснувати товариство між обивателями, але вистерігати ся в тім товаристві крикливих титулів, прим. Карбонаріїв, Франмасонів і т. и.; безпечнійше не надавати ніякого титулу. Статутів і організацій не писати, урядів не творити, знаків та окликів не вигадувати. Досвід учить, що найчастійше ті мало позиточні неформальности причиняють ся до виданя і загуби членів товариства. Говорю тут лише про

теперішню хвилю; важні події можуть на  
будуще виявити потребу конспірації, яка  
тепер не придалась би їй на що.

Діяльність на зверх треба розширю-  
вати по змозі на сусідні країни, на Угор-  
щину й Італію. Старати ся пізнати інте-  
реси, змагання й засоби тих народів. Ві-  
домости сього рода потрібніші нам від  
усяких зносни з дальшими західніми дер-  
жавами.



## Проба аналізу.

В Міцкевичевім листі „До галицьких приятелів“ мусимо розрізнити кілька елементів. Поперед усього те, що у Міцкевича було спільне з усім тогочасним поколінням і чим він, так сказати, платив дань своєму вікові. Далі те, що характеризувало його тодішній рівень освіти, його політичні погляди та хвиловий настрій. Нарешті маємо тут дещо й такого, що й доси не втратило свого живого інтересу і значіння навіть для теперішньої хвилі. Попробуємо розібрати ті поодинові елементи.

Ми розповіли в передмові, в яку пору і серед яких обставин був писаний лист „До галицьких приятелів“. Ми бачили, що хвиля була неспокійна, повітря

BRO  
DART

MADE IN U.S.A.

повне електричності. В Польщі одно повстанє розбите, а вже приготувало ся сьвіже. В Німеччині ще не остиг запал викликаний у ліберальних та радикальних кругах липневим повстанєм 1830 р. у Франції, а тайні конспірації приготували й тут різні вибухи, які, що правда, не довели ні до чого поважного. Бартохиба зазначити той безмірний ентузіязм, з яким Німці в осени 1831 р. витали Поляків, що по упадку повстаня йшли на еміграцію. „Ми Німці, що терпеливо зносили власне унижене та всяку тиранію, готові були тоді зробити революцію для Поляків“ — писав Гайне згадуючи про ті часи, а в осени 1832 р. з під його власного пера вийшли слова: Die Polen! Das Blut zittert mir in den Adern, wenn ich das Wort niederschreibe, wenn ich daran denke, wie Preussen gegen diese edelsten Kinder des Unglücks gehandelt hat, wie feige, wie gemein, wie meuchlerisch“. (H. Heine, Sämtliche Werke, herausg. von Dr. Ernst Elster, Bd. V, 16). У Франції революція з 1830 року прогнала Бурбонів і посадила на престолі короля-міщанина Люї-Філіпа, але в глибині народу, особливо в робітницьких сферах та в кругах інтелігенції клокотіло невдоволене, що раз по разу проявляло себе то

робітничькими розрухами в Ліоні та Марселі, то париською демонстрацією в часі похорону генерала Лямарка. Здавалося, що революція висить у повітрі, і то не така часткова та місцева революція, яка була в липні 1830 року в Парижі, але велика, загальна, європейська хуртовина, що одним подувом змете всі престולי і переіменить політичні порядки від берегів Секвани аж до берегів Висли або навіть Волги. Віра в близькість революції була загальна, і її поділяв також Міцкевич. „Інтерес Польщі не швидше буде виведений перед суд Європи — писав він — аж революція помішає теперішній політичний устрій і витворить дебудь нову державу або революційне правительство“. І хоча він не ждав сього від найближчої хвилі, то все таки рече-нець сього перевороту по його думці не був знов такий занадто далекий, щоб живуче тоді покоління могло зовсім зректися конспірації або думати про якусь иншу освіту народа крім такої, що приготвлює свідомі кадри для будущего повстання.

Не менше загальна була тоді віра в те, що тільки при помочи революції можна здобути політичну свободу, що революція — одинокий успішний чинник по-

літичного поступу. Сю думку з великим притиском висловлює Міцкевич і в початку і при кінці свого листу „До галицьких приятелів“. Вона не суперечить з тими уступами його листу, де він радить тим приятелям не надіяти ся для Польщі ніякої підмоги ані від Німеччини, ані від Франції. Розуміть ся, Міцкевич має тут на думці монархічну Німеччину та Францію, які очевидно не мали ніякого інтересу розбивати собі голови за революційну по думці Міцкевича Польщу. Колиж діло дійде до революції, коли сила монархій буде зломана, тоді — так могло здавати ся Міцкевичови — Поляки чи то власною силою, чи за підмогою інших революційних націй виборють собі політичну самостійність.

Ми не повинні дивувати ся тій вірі Міцкевича в близькість і спасенність загально європейської революції. Ся віра була виплодом романтичної доби, тої доби, що ставила силу чуття і запалу по над силу розуму та досвіду. З другого боку вона була впливом того політичного гнету, який заляг був над цілою Європою від часу упадку Наполеона та засновання так званого Сьвятого союзу монархів. Поезія Байрона, і англійські соціальні рухи, а нарешті липнева революція в Па-

рижі сильно підняли ту віру скрізь по Європі. Вона держала ся ще довго по тім, була одним із моторів бурливого 1848 року, а соціалістичні теоретики Маркс і Енгельс зробили з неї одну з підвалин своєї нової релігії, що в тім самім 1848 році виступила на світ у „Комуністичнім маніфесті“. Аж при кінці XIX віку, по довгім ряді досвідів і дебат удалось усунути сю віру з політичної доіматики і показати, що революція в такій формі, як була у Франції 1789 р., більше повторити ся не може, а в такій формі, як її уявляли собі так звані революційні соціалістичні партії, се чиста фікція, слово, що закриває собою тисячі різнородних суспільних та політичних процесів, а кидає легкодушно в маси безкритичного народу може принести безмірно багато шкоди, а ділу справжньої еманципації мас народніх не допоможе ані крихітки.

Що до поглядів самого Міцкевича висловлених більш або менше виразно в листі „До галицьких приятелів“ варто зазначити цілковиту неясність його думок про національні відносини в краях давньої історичної Польщі. Він сам не раз зове себе Литвином, свою поему „Пан Тадеуш“ починає покликом: „Litwo ojczyzna moja“. Так само його приятель Бог-

дан Залеський раз у раз називає себе Українцем, починає свою поему „Duch od stepu“ не менш ентузіастичним покликом: „I mnie matka Ukraina“. А про те оба вони чують себе Поляками і здається, навіть не підозрівають, щоб за термінами Литвин та Українець могло критися щось непольське. Пишучи сей лист до східно-галицьких дідичів Міцкевич знає, що їм приходить ся мати діло з руським селянством та руським духовенством. Але йому навіть до голови не приходить думка, щоб те селянство або те духовенство могло чи тепер чи коли будь мати якісь свої окремі національні аспірації та змагання, могло чути себе чимсь иньшим ніж Поляками. Він радить дідичам допомагати та протегувати таких селян і духовних, що борються за Польщу, і йому анї через думку не перейде, що така рада може бути вказівкою до національної апостазії, що вона зовсім рівнозначуча з тим поступованем Москалів або Прусаків, які надгрожували та протегували Поляків, що вирікши ся солідарности зі своїми земляками вислугували ся сим „заборним“ державам.

Дуже характерні в отьому листі погляди Міцкевича на те, які повинні бути відносини дідичів до селян. Розумі-



сть ся, ми не можемо тут подавати повної еволюції Міцкевичевих поглядів на сю справу, не тягнемо до порівняння пізніших його писань, головнож його підкрашеної соціалізаом публіцистики в Tribune des peuples. Нам важно на основі отсього листу „До галицьких приятелів“ сконстатувати, які були його погляди в даній хвилі, в кінці 1832 або в початку 1833 року. Отже поперед усього мусимо сконстатувати, що Міцкевич у ту пору не думав про загальне увільнення селян від панщини, не відчував потреби загального знесення панщини як якоїсь наглої, неминучої і понад усі інші потрібної справи, як необхідної основи всяких інших плянів відбудовання Польщі. В тій справі Міцкевич розходив ся з поглядами більшої части польської еміграції, і то не лише тав. Демократичного товариства, супроти якого він і його кружок займав рішучо неприхильне становище, але також з поглядами тих кругів, що ґрупували ся довкола Лелавеля та Ходзька, і таких чільних публіцистів еміграції, як М. Мохнацкий. Пок. О. Терлецький у своїй праці підніс той інтересний факт, що Залівецький, який перед своїм вирушенням на партизантку належав до Лелавельового комітету й організував Тов.

Литовське й Руських земель, якого відозва як перший крок нового повстання прокламувала надане селянам свободи й землі, що той сам Залівський, опинивши ся в Галичині, в своїй відозві до сподіваних учасників нового повстання, забув якось про сю точку, промовчав про konieczність безпроволочного знесеня панщини. Пок. Терлецький бачить у тім промовчаню вплив Міцкевичевого листу на Залівського. Мені видаєть ся се припущене безпідставним. Ми бачили вище, що Міцкевич уважав плян нового повстання легкодушним і безнадійним, що отже був противний партизантці Залівського, операціям при помочи емісаріїв. Із сего виходить, що Залівський не знав нічого про Міцкевичів лист, який, можна сказати, був писаний власне з наміром — остерегти горячийших з між галицьких дідичів перед нерозважними авантурами в роді партизантки Залівського. Значить, коли Залівський у Галичині, придививши ся обставинам та обчисливши ся з силами, на які в разі повстання міг би числити, промовчав головну заповідь своєї партії — обов'язкове знесенє панщини, — то видно, що затулили йому рота сильніші обставини, а власне те, що його сподівана партизантка з самої природи річи мусіла опирати ся на дї-

дичах, їх офіціалістах, лісничих і т. и., а не на масі темного та неусвідомленого селянства; значить, каптувати те селянство таким гучним та далекосяглим актом не було ніякої потреби, тим більше, що такий акт був би викликав супротивлене найбільшій частині тодішніх польських дідичів.

Не маємо підстави сумнівати ся, що Міцкевич бажав бачити всіх селян колишньої Польщі вільними від панщини, повноправними горожанами. Але як правдивий романтик він уявляв собі надане селянам свободи і прав актом ласки й доброї волі панів, і то актом, що наступить аж по виборенню польської самостійної держави, більше менше таким іділличним способом, між остатнім кухлем меду і першим підскоком танцю, як се змальовано в остатній книзі його „Pana Tadeusza“:

Teraz, kiedy już mamy Ojczyznę kochaną,  
Czyliż wieśniacy zyszczą z tą szczęśliwą

[zmianą

Tyle tylko, że pana nowego dostaną? —

запитує Тадеуш свою будущу жінку, а дійсно властительку селян. Щоб „ojczyzna kochana“ могла бути власне в тих селянах, в їх добробуті, освіті та національ-

ній свідомості — про се Міцкевич ані не думає. Свобода, яку одержують селяни, се по його представленю зовсім не перша основа свободи й будущини вітчизни, а річ якась майже зайва, надзвичайно щедрий „трінкельд“, який дають пани селянам при надзвичайно празничній нагоді. Самі селяни властиво не дуже й потребують тої свободи :

Prawda, że dotąd byli rządzeni łaskawie...

Тадеуш робить се по троха навіть для забезпечення їх перед пізнійшою можливою зміною своєї постанови :

Jestem człowiek, sam własnych kaprysów

[się boję;

Bezpieczniej zrobię, kiedy władzy się wy-

[rzekę

I oddam los włościanów pod prawa opieki.

Тай то найблизше окружене в особі ключника Гервазія протестує проти сього акту :

Boję się, żeby to coś nie było z niemiecka!  
Wszak wolność nie jest chłopska rzecz, ale

[szlachecka —

і Міцкевич на сї аргументи та на проєкт, аби всіх селян поробити шляхтичами, не подає ніякої репліки і лишає діло в не-

певности, чи Тадеуш пішов за сею радою, чи ні.

Дуже інтересно в точці V Міцкевичаї відповіді галицьким приятелям бачити пораду, щоб шляхтичі виясняли всім верствам людности, „що неволя селян походить із того, що обивателї маючи руки звязані урядом не можуть ані поправити, ані змінити краввих законів, що самі тиснені податками мусять утискати підданих, що австрійський уряд має на метї ділити народ на маїнатів, шляхту і хлопів“. Не можемо гаразд зрозуміти, як брав ті слова Міцкевич: чи вважав ті аргументи дійсно правдивими, чи трактував їх як чистий агітаційний маневр, який без огляду на свою правдивість може на нетямущих людей зробити певне вражінє. Коли Міцкевич уважав ті аргументи дійсно правдивими, які можна з чистим сумлінням голосити селянам, то треба сказати, що його знанє історії польського селянства було дуже скупе та поверхове. Польський агітатор чи дідич-патріот, який би з такими поглядами був показав ся серед селян у Галичині, був би поперед усього висьміяний; у 1833 р. жило ще не мало людей, що тямли часи з перед 1772 р. і могли на кождім слові завдати брехню такій аргументації. Ще

в 1846 р. така неприємність трафилася мандаторови Чаплінському в Горожані, коли спробував промовляти до селян в дусі отсеї Міцкевичевої поради (див. Sala, op. cit. 232). Так само не могло трафити до переконання селян і те, що Міцкевич радить дідичам голосити, буцім то їх руки звязані урядом і вони хоч би й не хотіли, то мусять дусити та гнобити селян, а кравих законів не можуть змінити. Для честі Міцкевича мусимо припустити, що він не знав галицьких відносин, не знав і того, що галицькі селяни, особливо в східній Галичині, майже зовсім не жалувалися на інституцію панщини, в своїх нечислених скаргах не виступали (може й не сьміли!) проти неї, але жалувалися головню на надужиття, на надмірні жорстокости, адирства, кривди, побої та пакости з боку дідичів та їх офіціалістів, на ті „капризи“, яких сам у себе боїтьсся Міцкевичів Тадеуш; жалувалися власне на таке зло, що зовсім залежало від волі дідичів і при їх добрій волі моглоб було (і бувало декуди) коли не зовсім усунене, то бодай зведене до minimum.

Тай ще одно. Хоча дідичі в Галичині не мали права й можности змінити кравві закони на користь селян, то про

те Міцкевичів аргумент, що вони-б то через те мусять тиснути та дерти селян; не має ніякісенької стійности. Адже на підставі тодішнього цивільного закону, не торкаючи зовсім закона про панщину, міг кожний дідич при помочи звичайного контракту унормувати свої відносини до селян, як би йому захотіло ся, міг переміняти роботизну на чинші чи данини натурою в обсягу своїх власних дібр, не дожидаючи кращого закона. Серед далеко тяжших порядків так робили многі дідичі в Росії та конгресовій Польщі; польський міщанин і справжній горожанин Сташці надав своїм дсбрам спілкову організацію, що перетривала всі катастрофи розборів Польщі та пізніших повстань. Ми знаємо, що і в Галичині там, де того домагали ся місцеві відносини і де се було корисно для панів, були проби релюїції панщини на иньші услуги<sup>1)</sup>. Міра корисности таких релюїцій для селян залежала зовсім від угоди, значить, від панів. А кількож було галицьких панів, які до самого 1848 року подумали про сей вихід із важкого положення і забажали показати себе справді

<sup>1)</sup> Див. мою працю „Грималівський ключ у році 1800“, друковану в Часописи правничо-економічній, т. I.

добродіями своїх селян? Дотеперішні дослідди не виказали, мабуть ані одного такого.

Повтаряю не хочеть ся вірити, щоб Міцкевич, піддаючи такі аргументи галицьким шляхтичам, чинив се в тім переконанню, що подає їм аргументи куртарські, незгідні з правдою, обчислені на туманене нетямущих. Радше приймаю, що він не знав історії й відносин, хоч у таким разі його рада, висловлена категоричним тоном, без оговорок, була досить легкодушна. Для історика пізніших галицьких відносин дуже інтересно бачити, як часто і як пильно галицькі Поляки, особливо в східній Галичині, користували ся сею радою Міцкевича. Починаючи від поеми М. Попеля „Русин на празнику“, а кінчаючи найновішим істориком тих часів, дром Броніславом Лозіньським, ми бачимо на протязі звиш 60 літ ненастанне змагане польських істориків і публіцистів показати галицьку шляхту зовсім невинною в утисках селян, наскрізь пронятою благородними намірами та свободолюбними думками; уся внна катастроф і нещастя спадає на австрійський уряд, що своїм принципом „divide et impera“ поспував сьвяту гармонію між хатою й двором, яка була за польських часів, на Німців,



на бюрократію та на „ciemne masy rozbestwionego chłopstwa“. Та бачучи, як згідно всі ті змагання йдуть після киненого Міцкевичем пляну, як каже Німець, „Man merkt die Absicht und man wird verstimmt“.

Не менше уваги заслуговує й те, що Міцкевич в отьому листі говорить про просвіту й усвідомлюване народа. Не вхожу в те, які були на сю тему пізнійші погляди Міцкевича; тут лише треба сконстатувати, що в даній хвилі, в початку 1833 р. Міцкевич не думав про дійсну, всесторонню освіту народа. Про школи народні, про вчителів і про те, які-б мали бути відносини до них дідачів, він зовсім не згадує. Вся внутрішня діяльність, до якої він загірає своїх адресатів, „повинна мати предметом приготуване і громадження сил і засобів для будущего повстаня“. Се найвисший принцип, якому повинно підлягати все инше. „Трудити ся для народнього інтересу, се значить трудити ся для свободи й рівности“, а свобода й рівність можлива лише в відбудованій, самостійній Польщі. У ній якимсь чудом розтоплять ся відразу всі верстви суспільні, розплинуть ся всі національности. „Князь, граф, селянин і Жид потрібні нам однаково: кожного

з них треба переробити на Поляка". Се мета тої просвіти, якої бажає для люду Міцкевич, яку гадає досягати патріотичними кантичками, „*Spiewami historycznymi*" Немцевича, споминами Ружицького та Дембінського і т. п. Очевидно, се не була наука, освіта в повнім значіню, а тільки політична агітація, яку Міцкевич радив по змозі маскувати чи то релігією, чи лахманами історичних відомостей, не почувуючи очевидно небезпеки й неморальности такого „оброблюваня" народніх мас. На жаль, польські вчителі а навіть офіційні керманчі публичного вихованя в Галичині й доси поступають по тій Міцкевичевій рецепті, і доси не дійшли до признання тої елементарної правди, ясно й різко проголошеної Драгомановим, що „неправда не освіта", без огляду на те, в якій формі, з якою метою подаєть ся їй.

Та є в Міцкевичевім листі дещо й таке, що й доси, і для нас не стратило своєї живої сили. Поперед усього ті золоті слова про те, „що хвилеве посвячене лекше і менше успішне, ніж ненастанне, дрібне посвячене для рідної справи". Правда, наша нація менше від польської похліплива до хвилевих, геройських поривів і більше привчена до тихої, зтяжної праці. Але як ще мало й у нас по сь в я-

чення для рідної справи, як мало того таврого, високого альтруїзму, що велить чоловікові працювати не дбаючи про власну користь та про похвалу, а з одинокою думкою про ширший загаль, про будучі покоління. І хоча й трапляються єдиничні, що працюють таким способом, то й у них аж надто часто бракує видержки, постійності в тій праці, а се також у своєму роді брак тої постійної, дрібної жертволюбності, без якої й великі хвилеві пожертвування нераз пропадають марно.

Немаловажна також і доси не передавнена Міцкевичева осторога про те, щоб у основних справах національного життя, в справах свободи та незалежності не покладати ніякої віри, ніякого рахунка на посторонні сили, на чужу поміч, чужі впливи, на щасливий випадок, констеляції та комбінації. Ми на основі досвіду можемо ще розширити Міцкевичеву осторогу. Він не велів покладати надії на європейські монархії, надіючись є для Польщі добра від революцій та революційних правительств. Поляки тяжкими втратами та розчаруваннями оплатили є віру і в значній частині вилічили є від неї. Пора вилічити є з неї й нам. Хибаж у нас велика частина нашої суспіль-

ности доси не живе в чисто містичній вірі на поміч від білого царя, від почуття єдинства 100-мільйонної Руси, готова для сеї віри приносити найбільшу жертву, яку може зробити частина, відрікаючи ся від своєї природної цілості, від свого питомого ґрунту, засуджуючи себе на безґрунтове й безідейне вегетованнє? І хиба иньша, правда, маленька частина не готовить ся покинути праці на своєму ґрунті, над освітою й усвідомленем селянства, задля „великої“ ідеї інтернаціональної робітницької солідарності та всесвітньої соціальної революції, хоча вже сьогодні всякому неупередженому видно, що в тім більше голоснім ніж великим соціаль-демократичнім русі наших днів дійсно тривким і цінним надбанєм є власне та дрібна, організаційна а не революційна праця коло здруження та просвіти робітницьких мас, праця, якій повну аналогію на селянським ґрунті творила у нас радикальна організація, коли натомість ота голосна, інтернаціональна та революційна доктрина про недалекий соціальний крах уже тепер навіть теоретично збанкрутувала, а в практичній діяльності робітницьких партій завжди була або чистою зверхньою латкою, що не мала ніякого впливу на фор-

муловане питань практичної політики, або коли й мала иноді деякий вплив, то він бував звичайно шкідливий. І вже тепер, *exemplis docti*, ми можемо бачити, що наслідок переходу одної частини наших діячів у соціальдемократичний табір буде, крім назверхніх безплідних демонстрацій, дешевих паперових тріумфів по газетах, чистою тратою сил: від роботи серед селянства ті люди відірвуться, руських робітників по містах та фабриках за мало, щоб із них утворити якусь організацію, що могла-б заважити на ваау нашого народнього руху, і їм прийдесться або вислугувати ся польській соціальдемократії та її німецькій центральній організації, роблячи тут на місці чорну роботу журналістичну та агітаційну, яку преспокійно могли-б робити і з далеко більшим пожитком на ріднім, руським ґрунті, а на зверх, на соціальдемократичних з'їздах та репрезентаціях піддержуючи фікцію русько-польської солідарности на соціалістичнім ґрунті, солідарности, якій на самім ділі відповідає хіба їх добра воля, але не фактичні обставини, а якої піддержане не лежить ані в руських ані в польських робітницьких чи селянських інтересах, а хіба лише в інтересах тих чи інших проводарів та „генералів революції“.

З деякими поправками можна й досі повторити нашим діячам і політикам усе те, що говорив Міцкевич про konieczність зосередити всю свою діяльність на внутрішній, позитивній праці серед народа і для народа. Поправка потрібна о стільки, о скільки ми ширше й глубше розуміємо освіту народа та поретворюване „магнатів, графів, панів і селян на Поляків“, тобто на свідомих членів нації. Та по за тим ми мусимо зрозуміти, що кождий крок внутрішньої культурної праці, кожда діяльна школа, кожда тисячами народа прочитана брошура, кождий твір штуки, що вірно малює нашу національну вдачу, кождий наш вклад у скарбницю вселюдської науки дорожший для нас від хвилих ораторських успіхів, від хвильового признання або похвали чужинців. Нам треба жити не лише своїм життям, але також для себе, без огляду на інших. Числімо ся самі з собою, числімо себе самих і свої сили, то й інші будуть числити са з нами.

Нарешті дорогоцінна й для нас у Міцкевичевім листі віра в те, що інтереси нашої нації нерозривно звязані з інтересами свободи, поступу та людяности. Поляки, особливо в Галичині, дірвавши ся верховодства, почали забувати про сей

Міцкевичів заповіт, а витворена в остатніх роках „wszechpolska“ доктрина силкується навіть теоретично виправдувати і мотивувати те забуте. Ми анї на хвилю не сьміємо забути, що будущина нашої нації лежить у таких важних здобутках свободи й горожанської рівности, як запановане політичноґ волї в Росиї, як заведене загального голосованя в Австрії й Угорщині, як виборене такої перебудови великих держав, що давала-б можливість кожній нації без кривди для иньших, але й без ущербу для неї самої розвивати ся культурно й політично і осягати той ступінь розвою й самодїяльности, при якому вповнї самостійне її житє зробить ся лише актом формального признаня, а на дїлї буде осягнене внутрішнюю й назверхнюю працею попередніх поколїнь.

---